

מערכת המצוות

דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה, שלוש מאות ושישים וחמש לאוין - כמניין ימות החמה, ומאתיים וארבעים ושמונה עשה - כנגד איבריו של אדם. אמר רב המנונא: מאי קרא? "תורה צוה לנו משה מורשה", "תורה" בגימטריא - שית מאה וחד סרי הווי, "אנכי" ו"לא יהיה לך" - מפי הגבורה שמענום.

(מכות כג, ב)

- א. פתיחה
- ב. היסוד בעשרת הדיברות
- ג. מטרת מעמד הר סיני
- ד. מעמד הר סיני וקריאת שמע

א. פתיחה

כנגד הגמרא לעיל, המציגה את שש מאות ושלוש עשרה המצוות, מהן קיבלו בני ישראל שש מאות ואחת עשרה ממשה, ואת השתיים הראשונות שמעו מן הקב"ה, נתקלים אנו בפרשת יתרו (שמות כ, ב-ג) במעמד הר סיני, בנתינת עשרת הדיברות. מעמד זה מעלה שתי שאלות:

- א. מהו היחס בין עשרת הדיברות לשאר המצוות, האם יש בהם ייחודיות על שאר המצוות?
- ב. מהי המשמעות הנובעת ממעמד הר סיני?

ב. היסוד בעשרת הדיברות

על ייחודן של עשרת הדיברות ישנן קושיות רבות. רבות מהן עולות כתוצאה מקושי בהתייחסות אל עשרת הדיברות כאל מצוות ככל המצוות האחרות. נציג כמה מן הקושיות:

א. האם "אנכי ה' - להיך" הינה אחת הדיברות ועל כן נחשבת היא למצווה¹, או שמא אין היא אחת מהן (עיין בדברי בה"ג ואברבנאל)? ר' חסדאי קרשקש אף תוהה על האפשרות לצוות על עניין אמוני כציווי עשרת הדיברות.

¹ עיין ראב"ע (שמות כ, ב); רמב"ן (שם); רמב"ם, ספר המצוות (עשה א); הלכות יסודי התורה (א, ו); "מורה נבוכים" (ב, לג).

ב. מצוות השבת פותחת ב"זכור" ולא ב"זכור", כפי שמצוי בציווי רגיל².

ג. האפשרות לצוות על "לא תחמד", שכל עניינו בלב, מעוררת תמיהות בהבנת האיסור³.

ניתן להתייחס אל עשרת הדיברות כאל מאמרים בעלי משמעות עמוקה. אולם על פי סברא זו, כיצד יתפרשו דברי הגמרא במסכת מכות (כד, א):

בא דוד והעמידן על אחת עשרה... בא ישעיהו והעמידן על שש... בא מיכה והעמידן על שלוש... בא חבקוק והעמידן על אחת (חבקוק ב, ד): "וצדיק באמונתו יחיה"

כיצד צמצמו הנביאים את המצוות למספר קטן של עקרונות ומצוות יסודיות, ללא שהיה ניסיון לצמצם לעקרונות אלו - לעשרת הדיברות! האם אין עשרת הדיברות מסגרת המצוות המתאימה ביותר לשמש כתמצית כלל מצוות התורה?

הגמרא במסכת ברכות (יב, א) דנה במשנה בתמיד (ה, א) שעניינה סדר התפילות במקדש, אשר ביניהן אף קריאת עשרת הדיברות. הגמרא מסבירה כי אף בגבולין ביקשו לקרוא את עשרת הדיברות, אולם "ביטלום מפני תרעומת המינין". מהי אותה התרעומת שחששו שתבוא מן המינים?

רש"י (שם, ד"ה 'מפני תרעומת המינים') מפרש, כי החשש היה מן הטענה שאין שאר התורה אמת, ועל פי פירוש זה יתכן שסבר רש"י כי אכן ישנו מעמד מיוחד לעשרת הדיברות. כך אף מביא רב ניסים גאון מן התלמוד הירושלמי (ברכות ט, ב), שטענת המינים הייתה כי רק עשרת הדיברות ניתנו למשה בסיני.

אולם, ברור מכל הפירושים הינו הטעם אותו מביא הרמב"ם בפירוש המשנה. כך מסביר הרמב"ם את הטעם לקריאת עשרת הדיברות במקדש ואת ייחודם על שאר המצוות (תמיד ה, א):

והטעם שקוראים עשרת הדברים בכל יום, מפני שהן יסוד הציווי ותחילתו.⁴

² עיין ברש"י (שמות כ, ז); רמב"ן (שם).

³ לדעת הסוברים שעניין האיסור הינו בלב. עיין בראב"ע (שמות כ, ג).

⁴ כך בתרגום ר"י קאפח. בדפוסים הלשון הינה: "לפי שהם עיקר הדת וראשיתו", וזה אינו נכון, שהרי משתמע מכך שישנן מצוות "עיקריות" וחשובות יותר. בפירוש קהתי למשניות הלשון הינה: "שהם עיקר התורה וראשיתו" - וזו ודאי איננה כוונת הרמב"ם.

כלומר, עשרת הדיברות משמשים פתיחה ובסיס לשאר הציוויים, אולם ללא מעלה מהותית על שאר המצוות. דבר זה בולט עוד יותר באיגרותיו של הרמב"ם, שם מתייחס הוא לפסק של רב באחת מקהילות הגולה, שלא לעמוד בעת קריאת עשרת הדיברות⁵:

וככה היה ראוי שיעשה... בגלל מה שיעלה מזה על הדעת מהפסד האמונה, וידמה שיש בתורה מעלות - וקצתה נעלה מקצתה, וזה חמור מאוד...

אם כן, עשרת הדיברות אינם מייצגים עקרונות הנעלים על שאר המצוות, אולם מאידך, אין הם מצוות רגילות. מכל מקום, לא ממצוות פרטיות אלו נובע החידוש אשר בשבילו נתכנסו עם ישראל במעמד נשגב זה, ואף אין זו הפעם הראשונה בה נצטוו ישראל במצוות אלו. זאת, כיוון שנמצאים הם עוד בשבע מצוות בני נח, ובמצוות עליהן נצטוו ישראל במרה:

"אנכי" ו"לא יהיה", מצוות האמונה - כנגד איסור עבודה זרה.

"לא תשא" המבטא את השמירה על קדושת שם ה' - אינו רחוק מאיסור קללת ה' עליהם נצטוו בני נח.

"זכור" ו"כבד" - אף על השבת וכיבוד הורים, בהם אמנם לא נצטוו בני נח, נצטוו כבר ישראל במרה, בין יתר המצוות שנצטוו שם על פי חז"ל.⁶

"לא תרצח" - עליו נצטוו בני נח, באיסור שפיכות דמים.

"לא תנאף" - עליו נצטוו בני נח, באיסור גילוי עריות.

"לא תגנב" ו"לא תענה" - מצוות הקשורות לדיני ממונות, הנכנסות בציווי בני נח לחקיקת דינים.

"לא תחמד" - ניתן לומר כי לתאוה ולחמדה רומז איסור אבר מן החי.

רס"ג, בסידורו, הלך לדרך אחרת, והסביר שעשרת הדיברות כוללים בתוכם את כל תרי"ג המצוות (הוצאת "מקיצי נרדמים", עמוד קצא):

אש אוכלה ונוהרת מכל הנוהרות,

ודברי כאש, וניצוציה הרבה מצוות בכל דיבור זוהרות.

בחכמתי כללתי בעשרת דיברותי שש מאות ושלוש עשרה מצוות להורות,

אמרות ה' אמרות טהורות.

גישה זו, בעקבותיה הלכו רלב"ג⁷ ואברבנאל⁸, מחזקת עוד יותר את הנאמר, כי אין משמעות ייחודית לעשרת הדיברות כמצוות פרטיות, ואף לא כיסודות אמוניים בלבד, אלא כמייצגים

⁵ איגרות הרמב"ם, הוצאת "מעליות" (ב, עמוד תר"ל), תשובה בעניין עמידה בעת קריאת עשרת הדיברות.

⁶ מדרש אגדה (ה, טו); סנהדרין (נו, ב); מדרש "שכל טוב" (טו, כה).

⁷ הוצאת מעליות (שמות א, עמודים 332-363).

⁸ בביאורו לפרשת יתרו (שמות כ, ב, ד"ה "ואמנם בעונשיהם").

ורומזים לשאר התורה. לפיכך, אין מצוות אלו עצמן החידוש שבעשרת הדיברות אלא המשמעות העומדת מאחוריהן - משמעות מערכת המצוות.

ג. מטרת מעמד הר סיני

לאחר שעסקנו בבירור הכוונה הכלולה בעשרת הדיברות ובתוכנם, צריכים אנו למקד את תשומת הלב במעמד הר סיני. אם לפי דברינו, לא נועד מעמד הר סיני רק על מנת למסור לעם ישראל את עשרת הדיברות, מוכרח הוא שישנו ערך למעמד עצמו. מהו אותו ערך נשגב, בו זכו העם במעמד חשוב זה?

כשם שמספר ספר בראשית על בניין המשפחה, משפחת ישראל, כך מספר ספר שמות על בניין העם. החל מהגלות ודרך הליכתם במדבר, פועלים בני ישראל להגיע למדרגת "ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שמות יט, ו). גלות מצרים שימשה ככור היתוך וצירוף לעם, כפי שכתוב (דברים ד, כ): "ואתכם לקח ה' ויוצא אתכם מכור הברזל ממצרים". בני ישראל נוכחו במכות וביציאת מצרים במציאות ה' (שמות ז, יז): "כי אני ה'", בהשגחתו (שם ח, יח): "כי אני ה' בקרב הארץ" ובאחדותו (שם ט, יד): "כי אין כמני בכל הארץ", וכן למדו על השתדלות וביטחון בקריעת ים סוף, אולם לא הגיעו עדיין לדרגה אליה ייעדם ה'.

בהגיעם אל מול הר סיני, מכונס העם למעמד נשגב בו מתארת התורה (שמות יט, טז): "ק'לת וברקים וענן כבד על ההר וק'ל שפר חזק מאד". מעמד זה השפיע באופן כה חזק על העם, עד שמבקש העם ממושה (שם כ, טו): "דבר אתה עמנו ונשמעה, ואל ידבר עמנו - להים פן נמות". משה מגיב על כך במשפט אחד (שם כ, טז): "ויאמר משה אל העם אל תיראו, כי לבעבור נסות אתכם בא ה-להים ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו", משפט ממנו ניתן ללמוד על מטרת המעמד. תכלית המעמד הינה הקניית ניסיון ויראה לעם ישראל.

כדי להבין מטרות אלו יש להסביר במה משמש מעמד הר סיני כניסיון, ומהי משמעות היראה בניסיון זה. ישנו מעמד אחר, חשוב לא פחות בתולדות עם ישראל, הקשור למטרות אלו - ניסיון עקידת יצחק (בראשית כב, א-ב):

ויהי אחר הדברים האלה, וה-להים נסה את אברהם. ויאמר אליו: אברהם, ויאמר: הנני. ויאמר: קח נא את בנך, את יחידך, אשר אהבת, את יצחק - ולך לך אל ארץ המוריה, והעלהו שם לעלה על אחד ההרים אשר אמר אליך.

מעמד זה מסתיים בדברי ה' הנאמרים לאברהם על ידי המלאך (שם כב, יב):

ויאמר: אל תשלח ידך אל הנער, ואל תעש לו מאומה. כי עתה ידעתי כי ירא-להים אתה, ולא חשכת את בנך, את יחידך, ממני.

מעמד עקידת יצחק כולל אף הוא שתי בחינות אלו של ניסיון ויראה. הפרשנים מתלבטים בתכלית ניסיון זה, מאחר שלכאורה לא שייך ניסיון אצל בורא העולם. התלבטות זו מתפרשת בבראשית רבה (וילנא, לב, ג) המביא כמה הסברים לניסיון זה:

כתיב (תהלים יא, ה): "ה' צדיק יבחן ורשע ואֵהב חמס שנאה נפשו".

אמר רבי יונתן: היוצר הזה אינו בודק קנקנים מרועעים, שאינו מספיק לקוש עליהם אחת עד שהוא שוברם, ומי הוא בודק - בקנקנים יפים, אפילו מקיש עליהם כמה פעמים - אינם נשברים. כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים אלא את הצדיקים שנאמר "ה' צדיק יבחן", וכתיב (בראשית כב): "וה-להים נסה את אברהם".

אמר רבי יוסי בן חנינה: הפשתני הזה, בשעה שהוא יודע שהפשתן שלו יפה, כל שהוא כותשה - היא משתבחת, וכל זמן שהוא מקיש עליה - היא משתמנת (מתייקרת), ובשעה שהוא יודע שהפשתן שלו רעה, אינו מספיק לקוש עליה אחת עד שהיא פוקעת, כך אין הקב"ה מנסה את הרשעים, אלא את הצדיקים שנאמר: "ה' צדיק יבחן".

אמר ר' אלעזר: משל לבעל הבית שהיה לו שתי פרות: אחת כוחה יפה, ואחת כוחה רע. על מי הוא נותן את העול, לא על זאת שכוחה יפה?! כך הקב"ה מנסה את הצדיקים שנאמר: "ה' צדיק יבחן".

לפי ר' יוסי בן חנינה, תכלית הניסיון הינה להשביח את העובר אותו. אפילו לאברהם, המכונה בדברי ישעיה (מא, ח): "אברהם אֵהב", לא מספיקה תכונה זו של אהבת ה', וצריך הוא להתגדל במעלתו. לשם כך עליו לעבור את ניסיון ה-ל, כפי שאף בני ישראל "מתנסים" על מנת להשתבח. אולם לאיזו מעלה צריכים היו בני ישראל להגיע?

הרמב"ם ב"מורה נבוכים" (ג, כד) תולה את מטרת מעמד הר סיני באימות נבואת משה. זאת, על פי הפסוק המתאר את מטרת המעמד (יט, ט): "בעבור ישמע העם בדברי עמך, וגם בך יאמינו לעולם", וכפי שקישרו אף הרמב"ן וראב"ע בין פסוק זה לאימות הנבואה.

לעומתם, מעלה אברבנאל (שמות כ, טו, ד"ה 'וכל העם') את תכלית אימות הנבואה לרמת נבואה פרטית מכך. מסביר אברבנאל, כי השורש נס"ה, הנזכר בפסוק, משמעו: "לבעבור נסות ולהרגיל אתכם בקבלת הנבואה בא ה-לוהים"! לא רעיון של נבואה באופן כללי, אלא הטבעת יכולת הנבואה בכל אחד ואחד מישראל.

הרש"ר הירש (שמות כ, ב) מסביר כי צורת הדיבור "אנכי" מבטאת יחס אישי לנמען הדברים: ומיד פונה ה' אל כל יחיד ויחיד בישראל ואומר: אני אנכי שלך, "אנכי ה' -להיך".

האדם הראשון היה יחיד בעולמו, במעלת פנים אל פנים עם ה', אולם כאשר חטא - גורש מגן עדן. במסכת שבת (קמו, א) מתואר שנכנסה בו זוהמת הנחש, שפסקה רק מעם ישראל בהר סיני, כאשר הגיעו למעלה שמייחד לנו ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי (א, צה-צז), הנבואה.

העניין השני שתלתה התורה במעמד הר סיני הינו (שמות כ, טז): "בעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו", כדברי ה' הנאמרים לאברהם על ידי המלאך (בראשית כב, יב): "כי עתה ידעתי כי ירא - להים אתה". כפי שלאברהם לא הספיקה מידת האהבה, כך אף הקשר בין בני ישראל לקב"ה איננו אהבה או ביטחון בלבד, אלא אף קשר של יראה. אולם לא יראת חטא היא זו - אלא יראת רוממות, יראת המלך.

במעמד הר סיני נועד לישראל קשר חדש אל הקב"ה, קשר דו כיווני דרך מערכת המצוות:

מצד הקב"ה: יחידים בהיסטוריה האנושית נצטוו באופן ישיר לעשות מעשה. כך היה אצל נח ואצל האבות וכן אף אצל אישים אחרים, אשר דבר ה' הישיר הנחה אותם לקיים מצווה מסויימת בזמן מסויים. אולם במה התייחד עם ישראל, שאף לאחר שפסקה הנבואה, ממשיך הוא ומקיים מצוות? לראשונה במתן תורה, נקבע כי עושה האדם מעשה - לא בגלל שנצטווה בצורה ובפנייה ישירה מה'.⁹ פנייתו של ה' במעמד הר סיני, חידשה דרך נבואית לאדם הממשיכה אף לאחר זמן, כעין דיבור תמידי, הקורא לאדם לקיים את המצוות.

מצד האדם: ה-ל איננו מתגלה עוד כ-ל של בני אדם פרטיים. הקב"ה מתגלה כמלך שהוביל את עמו מעבדות לחירות, ולאחר שקיבלו מלכותו - יכול הוא לגזור גזירות¹⁰, אותן מקיימים הם ביראה - כמקיימים גזירות מלך.

ניתן לומר כי בעשרת הדיברות ישנו פן של קבלת עול מלכות שמיים ופן של קבלת עול מצוות.

⁹ לעניין שבע מצוות בני נח, נראה ברור כי ישנו הבדל בינם למערכת מצוות התורה. התורה ניתנה על ידי שליח ה' כהוראת ה-ל לעם. לעומת זאת, הציוויים לאדם ולנח, היו אמנם על ידי התגלויות, כשם שנצטווה אברהם במילה על ידי התגלות, אולם לא מכח ציווי זה חייבים אנו במצוות ברית מילה. כך כותב מהר"ץ חיות ("תורת אבות", הוצאת "דברי חכמים", יא, עמודים סה-סז):

"דאפילו מצוות בן נח... כיוון שהגיע הדיבור להם רק מה שנוגע לעצמם, ולא שיהיו שליחים לצוות לאחרים והם היו רק מיישרים ומלמדים..."

מצוות אלו הינן שכליות, כדברי הגמרא במסכת יומא (סז, ב):

"דברים שאלמלא נכתבו דין הוא שיכתבו, ואלו הן: עבודת כוכבים, וגילוי עריות, ושפיכות דמים, וגזל, וברכת ה'".

על בני נח הוטל להנחיל היגיון זה לבניהם. לעם ישראל נובע אף החיוב במצוות אלו מכך שנשנו במעמד הר סיני ונכתבו בתורה, ועיין במסכת סנהדרין (נט, א). בנוסף, הותרו מצוות אלו לבני נח, ונעשו כ"אינם מצווים ועושים". עיין במסכת עבודה זרה (ב, ב):

"אמר ר' יוסף: 'עמד וימדד ארץ, ראה ויתר גוים' (חבקוק ג, ו). מאי ראה? ראה שבע מצוות שקיבלו עליהן בני נח ולא קיימום, כיוון שלא קיימום - עמד והתירן להן".

עיין ב"תורת אבות" (שם), ובאנציקלופדיה תלמודית (ג, עמוד שמט), בערך "בן נח".

¹⁰ עיין מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו (ו).

ד. מעמד הר סיני וקריאת שמע

ניסוח זה מעלה את הדימיון לקריאת שמע, שכן אף בה קיימים שני רעיונות אלו. קישור זה, בין עשרת הדיברות לקריאת שמע מופיע במפורש בתלמוד הירושלמי (ברכות ט, א):

מפני מה קורין שתי פרשיות הללו בכל יום? ... ר' לוי אמר: מפני שעשרת הדיברות כלולין בהן:

"אנכי ה' - להיך" - "שמע ישראל ה' - להינו".

"לא יהיה לך - להים אחרים על פני" - "ה' אחד".

"לא תשא את שם ה' - להיך לשוא" - "ואהבת את ה' - להיך". מאן דרחים מלכא - לא לישתבע בשמיה ומשקר.

"זכור את יום השבת לקדשו" - "למען תזכרו". רבי אומר: זו מצות שבת, שהיא שקולה כנגד כל מצותיה של תורה, דכתיב (נחמיה ט, יד): "ואת שבת קדשך הודעת להם ומצוות וחקים ותורה צוית" וגומר, להודיעך שהיא שקולה כנגד כל מצוותיה של תורה.

"כבד את אביך ואת אמך" - "למען ירבו ימיכם וימי בניכם".

"לא תרצח" - "ואבדתם מהרה". מאן דקטיל - מתקטיל.

"לא תנאף" - "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במדבר טו, לט). אמר ר' לוי: ליבא ועינא - תרין סרסורי דחטאה, דכתיב (משלי כג, כו): "תנה בני לבך לי, ועיניך דרכי תרצנה (קרי: תצונה)". אמר הקב"ה: אי יחבת לי ליבך ועיניך - אנא ידע דאת לי.

"לא תגנב" - "ואספת דגנך". ולא דגנו של חברך.

"לא תענה ברעך עד שקר" - "אני ה' - להיכם". וכתיב (ירמיה י, ז): "וה' - להים אמת". מהו "אמת"? אמר ר' אבון: ש"הוא - להים חיים ומלך עולם" (שם). אמר ר' לוי: אמר הקב"ה, אם העדת לחבירך עדות שקר - מעלה אני עליך כאילו העדת עלי שלא בראתי שמים וארץ.

"לא תחמד בית רעך" - "וכתבתם על מזוזות ביתך". ביתך ולא בית חברך...

שעשרת הדיברות הן הן גופה של שמע, דרב מתנה ורבי שמואל בר נחמן תרוויהון אמרי: בדין היה שיהו קורין עשרת הדיברות בכל יום. ומפני מה אין קורין אותן? מפני טענות המינין, שלא יהו אומרים: אלו לבדן ניתנו לו למשה בסיני.

אף המדרש (דברים רבה ב, לה, ד"ה 'שמע ישראל') מקשר בין הדברים :

ומהיכן זכו ישראל לקרות שמע? אמר רבי פנחס בר חמא: ממתן תורה זכו ישראל לקרות שמע. כיצד? את מוצא לא פתח הקדוש ברוך הוא בסיני תחילה, אלא בדבר זה. אמר להם: "שמע ישראל" - "אנכי ה' - להיך". נענו כולן ואמרו: "ה' - להינו ה' אחד", ומשה אמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

מלבד הקשר התוכני הקיים בין הפרשיות, יוצר המדרש קשר בזמן אמירת הפרשיות. אולם אם קריאת שמע קשורה עוד לזמן מתן תורה, מדוע נכתבה מאוחר כל כך, בספר דברים?

ר' שמואל ברנשטיין, בעל "שם משמואל" (עמוד רנה), מתייחס לסתירה בין מדרש זה למדרש אחר, המעתיק את זמן קריאת שמע לזמן נתינת צוואת יעקב לבניו קודם מותו. בעל "שם משמואל" מביא את סוגיית התלמוד הירושלמי על המשנה הפוטרת עבד מקריאת שמע (ברכות כה, א):

עבדים מניין? שנאמר (דברים ו, ד): "שמע ישראל ה' - להינו ה' אחד" - את שאין לו אדון אלא הקדוש ברוך הוא, יצא העבד שיש לו אדון אחר.

על פי הסבר זה, לא יכלו עם ישראל לקבל את מצוות קריאת שמע לתקופה של גלות, בה היו עבדים, והיו צריכים לחכות עד שיצאו ממצרים.

אם נשתמש ביסוד זה, נוכל לומר כי את התורה ואת היסוד העומד מאחורי קריאת שמע קיבלו ישראל ביציאת מצרים, אולם כידוע מספר שמות ומספר במדבר, המתארים את נדודי עם ישראל במדבר, התברר כי בני ישראל לא השתחררו עדיין מן העבדות. בני ישראל זוכרים עדיין "את הדגה אשר נאכל במצרים חנם" (במדבר יא, ה), רוצים לשוב אחר ומתלוננים "למה זה העליתנו ממצרים" (שמות יז, ג). רק בסופן של ארבעים שנה, כשהשתחררו מעבדות זו והיו מוכנים להיכנס לארץ, היה משה יכול לחזור על עשרת הדיברות. רק אז הזכיר משה לעם את מעמד הר סיני וביאר את עניינו בפרשיית קריאת שמע, המבטאת את יסוד מערכת המצוות.